

ФОЛЬКЛОРНА СИМВОЛІКА ПОЕЗІЙ У ПРОЗІ МАРКА ЧЕРЕМШИНИ ЦИКЛУ «ЛИСТКИ»

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Випуск 19.
УДК 821. 161. 2 «19»

Лях Т. Фольклорна символіка поезій у прозі Марка Черемшини циклу «Листки»; 12 стор.; кількість бібліографічних джерел – 10; мова українська.

Анотація. У статті аналізуються мотиви, фольклорна символіка, поетика поезій у прозі Марка Черемшини циклу «Листки». Предметом дослідження є образи-символи фіалок, квітів, калини, барвінку, сонця, гір, верби, роси.

Ключові слова: поезія в прозі, мотив, символ, образ, ритмічність, настроєвість.

Summary: The article is about the analysis of motives, folklore symbols, poetry of poems in prose of cycle «Leafs» by Marko Cheremshyna. The subject of consideration is the symbols of violets, flowers, snowball-tree, periwinkle, sun, mountains, willow, dew.

Key words: poem in prose, motif, symbol, image, rhythm, moodiness.

Українська література в кінці XIX – на початку XX століть перебувала на шляху свого подальшого оновлення, одним із проявів якого було розмаїття прозових жанрів, серед яких особливого поширення почала набувати поезія в прозі.

Поезія в прозі – «невеликий за обсягом ліро-епічний твір у прозовій формі, в якому домінують ліризм, поетичне звучання. Для цього своєрідного жанру, який завжди знаходиться в тісній взаємозалежності із літературними напрямками, характерні елементи віршового ритму, стрункість композиції, особлива сконцентрованість змісту»[5, 422].

Марко Черемшина був одним із тих письменників кінця XIX – початку XX століть, які розпочинали свою творчість із поезій у прозі. Поезії в прозі Черемшини вперше було надруковано у 1898 р. в газеті «Буковина» під заголовком «З циклу «Листки», куди ввійшло дванадцять творів. Дослідники оцінили їх досить критично, а в радянському літературознавстві ця частина спадщини письменника взагалі не досліджувалася, вважалася неактуальною, оскільки була орієнтована на модерністські тенденції тогочасної європейської та української літератури.

У критиці вже неодноразово цитувався відгук О. Маковея на поезії в прозі Черемшини, в якому йде мова про відхід автора від «правдивого змалювання життя», «нездорову чутливість» та «небезпечну дорогу», на яку став Марко Черемшина, розпочавши свій творчий шлях. Однак не слід забувати, що чутливість є вираженням ліризму, який стане особливістю стилю письменника.

О. Засенко відзначає, що «Листки» Марка Черемшини «являють собою своєрідну поетичну гаму, в якій відбилися чуття, настрої і думки поета, де переплелися погляди автора на власне життя, життя інших людей, рідної Гуцульщини і цілої України. Майже всі поезії написані в плані розгорнутої художньої паралелі і мають алегоричний і символічний характер» [4, 116].

О. Бігун наголошує на тому, що провідні мотиви жанру поезій у прозі письменників кінця XIX – початку XX століть, зокрема Марка Черемшини, окреслили «тяжіння до естетизації ідеї та

десакралізації реальності, метафізика душевних переживань, психологічні ілюзії» [1, 229].

Н. Шумило висловлює думку, що «для В. Стефаніка та М. Черемшини поезії в прозі були школою модернізму. Ідентифікуючи своє світовідчуття з ліричним героєм, вони насамперед засвідчували розрив з канонізованими художніми традиціями» [10, 263]. Аналізуючи поезії в прозі Черемшини, дослідниця зазначає, що вони «прикметні передусім з точки зору форми – двома способами побудови: за допомогою паралелізму і засобом кінцевого висновку – узагальнення»[10, 263].

В. Матвійшин побачив у «Листках» «віяння імпресіоністичної естетики, яку полюбляли тогочасні західноєвропейські письменники та живописці»[7, 364], а самі поезії в прозі Черемшини дослідник називає «символістськими мініатюрами-замальовками, своєрідними натюрмортом з глибоким філософським підтекстом, що розкривається у пуанті твору»[6, 363].

За тематикою поезії в прозі Марка Черемшини різноманітні. У них автор порушує тему зради, оманливості мрій, самотності («Заморожені фіалки», «Ледові цвіти», «Сумно самотньому»), соціальні питання («Весна», «Симфонія», «Осінь», «Щоб не тії гори»), національно-визвольну проблематику («Плач цвітів», «Море», «Обнова», «Верба»).

Тематика поезій у прозі здебільшого розкривається через фольклорні символи, які є предметом нашого дослідження.

Оскільки переважна більшість поезій у прозі Марка Черемшини побудовані на явищах природи, її флорі та фауні, то і символіка у поезіях у прозі Черемшини рослинного походження.

Так, у поезії в прозі «Заморожені фіалки» звучить народнопісенний мотив дівочого страждання від «парубоцької зради», який автор розкриває за допомогою образу-символу «заморожених фіалок», що передчасно розцвіли, «весняний мороз не пощадив їх, заморозив»[9, 258], а «тепле сонячне проміння не верне вже їм життя. Вони не уквітчають уже дівочої груді, не загіють молодечого серця, щоб проспівало вогненню пісню вірної любові».

ві. Холодний легіт розвіє їх по садочку. Вони зі-в'януть, зчорніють, загинуть навіки...» [9, 258 – 259].

Твір побудований за принципом паралелізму: квіти, що загинули на морозі, зіставляються з дівчатами, які гинуть від зради. Засіб паралелізму робить поезію в прозі подібною до притчі повчального характеру: «Так погибають вранці життя свого дівчатонька від морозу парубоцької зради. Серце їх ледоватіє, а сльози мерзнуть криштале-вими крапельками. Їх не розтопить уже ніякий вогонь...» [9, 259].

Образ фіалок з перших рядків наповнюється символічним звучанням. З одного боку, ці квіти стають символом дівочих мрій, про що здогадуємося з відповідного епітета, яким автор означає городчик, де вони ростуть: «У дівочому городчику зацвіли фіалки» [9, 258]. За народними уявленнями «вінок з цих весняних квітів не могла носити дівчина, яка втратила невинність» [2, 445]. Крім цього, «фіалки – радість» [2, 445]. «Заморожені» фіалки символізують втрату радості, втрату дівочого вінка, який неможливо сплести з мертвих квітів. В кінці твору автор порівнює з фіалками і самих дівчат, отже, образ фіалок набуває метафоричного забарвлення.

Цікавим у «Заморожених фіалках» є образ «зледоватілої роси». Як відомо, роса у фольклорі мала сакральне значення. Вважалося, що ці «перли, які посилає на землю красна панна Зоря з відчинених Небесних воріт, мають великі цілющі властивості» [2, 426]. Отже, роса здавна символізувала життя і його продовження. Черемшина надає росі нового семантичного значення – «зледоватіла роса», тобто роса, що втратила свої властивості, така роса вже символізує не життя, а смерть. Навіть «тепленьке сонячне проміння не верне вже їм (фіалкам – Т. Л.) життя» [9, 258]. Крім цього, роса асоціюється в автора з дівочими сльозами: «Серце їх ледоватіє, а сльози мерзнуть криштале-вими крапельками» [9, 259].

Черемшина використовує народнопісенні епітети «дівоча груди», «молодече серце», «парубоцька зрада», а головну думку увиразнює контрастом: «вогненна пісня вірної любові» – «мороз парубоцької зради».

Своєрідним продовженням цього твору є поезія у прозі «Ледові цвіти», в якій звучить мотив несумісності мрії і дійсності. Як і в попередньому творі, автор використовує засіб паралелізму, порівнюючи мрії та сподівання, які розтануть від «світла дійсності», з «ледовими цвітами», що від сонячного променя «...тануть, тануть та й котяться водотоком додолу. На їхньому місці остаються лишень мрачні смуги...» [9, 259].

Мотив туги та самотності звучить у поезії в прозі «Сумно одинокому». Автор інтерпретує легенду про те, як Сонце не може знайти собі пару: «Що тільки навернется ід котрій зіроньці, так сейчас вона тахне, гасне, шезає з-перед його гарячого лица. Що тільки надлетить у полуменях гарячки ід тьменній ночі і в обіймах приголубить її

хоче, утікає вона яркою блискавкою, не глянувши йому навіть в лице» [9, 263]. Сумний настрій твору автор підкреслює словами «Сумно одинокому», якими починається та закінчується поезія.

Черемшина, як і в попередніх поезіях, використовує міфологему роси, яка у поезії в прозі «Сумно одинокому» символізує смуток і сльози. Автор по-своєму оригінально інтерпретує легенду про виникнення роси. Якщо здавна вважали, що «роса – цілюще сім'я, що подає на землю богиня небесної води Зоря» [2, 426], то у новелі роса – це сльози сонця: «...плаче палке, гордовите сонце ранньою рососою» [9, 263].

У поезії в прозі «Весна» автор порушує традиційну проблему: знеславлена паном дівчина, яка «на калині життя собі відобрала», і її стара самотня мати, що ледь не вмирає з голоду.

О. Гнідан висловлює думку, що «наявність сюжету, соціальна забарвленість, чітка авторська позиція, засіб контрасту ...зближують «Весну» з народною піснею та поезією Т. Шевченка» [3, 489].

Початок твору становить пейзаж, виконаний у дусі фольклорної традиції, з постійними епітетами, персоніфікаціями, порівняннями, що своїм стилем нагадують гуцульські коломийки: «Зелена левада вкрилась цвітками, гей дівчина-красавиця. Золоті метелики упиваються медом, а сонечко своїми проміннями, мов легіник, скобоче та цілує леваду. Легкий вітрець перечитьсь з сонцем, прилягає ід квіточкам та й собі їх цілує» [9, 258].

Контрастом до розкішної природи стає горе старої жінки, в житті якої після смерті доньки – лише самотність та злидні. Тому «чудова весняна краса не сміється до неї, тільки плаче. Зелена левада тяженько стогне враз з нею, а сонце не ясніє, тільки червоніє» [9, 258]. Черемшина підкреслює у творі соціальний контраст: образ пана «в дорогім одінню» та «старої бабусеньки в латаній свитині» [9, 258].

Символічними є образи калини та барвінку, що ростуть на могилі дівчини. За народними уявленнями, барвінок – «символ дівочтва, молодості, єднання вічного життя людей з небесним царством предків»; «барвінок посаджений на могилах, – вічна пам'ять про померлого» [2, 428].

Калина також «символ дівочтва»; «символ духовного життя жінки: її дівочість, краса та кохання, заміжжя, радість і горе, родинні почуття. Через калиновий міст, через цю заповідну межу, повинна пройти кожна дівчина, бо на тому боці живуть три нерозлучні сестри: Віра, Надія і Любов» [2, 433]. Калина на могилі померлої дівчини символізує те, що за життя їй так і не вдалося перейти «заповідну межу», зазнати сімейного щастя. «Калиновий міст» став для неї дорогою до смерті: на калині вона позбавила собі життя. Отже, символічні образи барвінку та калини створюють в уяві читача певні асоціації з моральною чистотою дівчини, викликають співчуття до трагізму її долі.

У поезії в прозі «Симфонія» провідним є мотив сирітської долі. В основі цієї поезії також лежить прийом паралелізму. Мати голодних ластів'ят,

добуваючи їм поживу, загинула, а вони все чекають на неї та голосять: «Нене, ми голодні!»[9, 261].

Співзвучним з голосінням ластів'ят є плач «сиріток-безбатченків»: «Своїми вимоклими оченятами дивляться вони одним тягом на вулицю й – начеб вторували ластівчатам – кричать в'ялнучим, слабим голосом: «Нене, ми голодні!»[9, 261].

На тлі символічних образів та казкового сюжету звучать мотиви неволі та еміграції у поезії в прозі «Осінь», яка написана у формі казки. «Непривітно й лячно тепер у нашому краю»[9, 261], – цим сумним рефреном розпочинається та закінчується поезія. Галицьких селян автор зображує в алєгоричному образі дерев: «Рудіють поля, скидають свою одіж дерева й, неприодіті, розмовляють, начеб змовлялись на кого»[9, 261].

Черемшина засуджує тих, котрі, скоряючись долі, емігрують в далекі краї: «То поневольні зрадники! Вони лишають його... свій рідний край й вибираються в світ за море... далеко-далеко... до Америки мандрують – на чужині шукають долі-волі.

Сумний настрої Черемшина передає, використовуючи міфологему сонця: «Але сонце спочуває себе слабим, непригідним до боротьби.

Йому жаль, що втерляло свою міць, із журби поблідло й заплакало ревними сльозами, що капчуть із його пухкого покрову» [9, 262].

Мотив соціальної нерівності звучить і в поезії в прозі «Щоб не тії гори».

Гори завжди виступали символом волі. Там ростуть смєреки, течуть бурхливі потоки, вільно віють вітри. Марко Черемшина наповнює образ гір новим символічним значенням. Для автора вони стають символом кривди та неволі: «Щоб не тії гори, не тії верхи, то і кривди менше було б гучульській сіромі. А то заступлять собою світ божий, що сидиш, гей у неволі»[9, 263].

Черемшина гіперболізує силу гір через образ сонця. Гори настільки вельможні, що навіть можуть віддавати накази величному світилу: «Благодатному сонцю по правді світить не зволяють. Від раннього рана до самого вечора гріти б йому їх товстєнькі хребти, а долішню прогалину хіба мимоходом в полудєнь»; «...сонцю не спроможно розігнати ті мряки, розкувати кайдани, нагріти студєну країну»[9, 263].

У поезії в прозі «Плач цвітів» звучать роздуми та вболівання автора за долю України. Використовуючи паралелізм, Черемшина порівнює долю дітей України з плачем цвітів.

«Плач цвітів» написано у формі легенди. Від цього жанру твір запозичив ряд рис: казковий сюжет убивства царем Змієм царівни-русалки, початкову формулу «коли в старину», а також те, що «легенди починаються з викладу змісту і закінчуються висновком»[8, 387].

Після вбивства царівни-русалки цвіти «присягли ніколи не забувати своєї дорогої пістунки.

Звичайно як сирітки. Куди їм мститись!?» [9, 259].

У кінці твору автор проводить паралель, з якої стає зрозумілим, що міфічні образи квітів,

царівни-русалки, царя Змія, цвітів містять глибокий символічний зміст: «Й ніжні цвіти України поминають сльозами насильну смерть своєї нєньки»[9, 259].

Як і в «Заморожених фіалках», автор використовує міфологему роси, дає оригінальну інтерпретацію її появи: «Весняна роса – то сльози цвітів»[9, 259]. Водночас Марко Черемшина використовує відомі народні мотиви про те, що роса має цілющі властивості: «Сльози – то одинокий цілющий лік на їх пєкучий біль» [9, 259].

У поезії в прозі «Море» автор також озвучує роздуми над долею України. Написана короткими абзацами-періодами, в ключі народних дум, із наскрізним мотивом козацької неволі, ця мініатюра становить рефлексію ліричного героя, його тугу за героїчним минулим України.

Авторською візією «я бачив море» [9, 259] починається та закінчується твір. Письменник створює цілий асоціативний ряд фольклорних зорових та звукових образів: моря, сонця, що «купалося в ньому й виринуло кроваве», хвиль, які викликають в уяві ліричного героя звуковий ряд («почуєш в ньому пісню-жалібницю; почуєш, як розмовляють многострадалні лицарі в могилах, як грає тужну пісню кобзар, як кигичє чайка»[9, 260]). Далі знову йде авторська візія, що викликає сумний настрої: «І розстелиться перед тобою безмежна країна із широкими степами, високими могилами, глибокими ярами-байраками, зеленими лугами, – й важко тобі стане»[9, 260].

Ці народнопоетичні образи мають переважно символічне наповнення. Образ кривавого сонця, який малює Черемшина на початку твору, символізує тривогу, неспокій, віщує недобре. Цей самий образ звучить рефреном і в кінці твору, вказуючи на сум'яття в душі автора та його переживання.

Образи кобзаря, чайки, широких степів, високих могил асоціюються з козацьким минулим, викликають в уяві постаті «відважних моряків», що «співали пісню, що переймили її від хвиль. Да тільки ж їх пісня огненна, боєва, жива, не мертвецька...»[9, 260]. У протиставленні «мертвецької» пісні моря та «живої» козацької пісні звучить сподівання на відродження славної волі України. О. Гнідан вважає, що «такий фінал надає оптимістичного звучання всій поезії «Море»[3, 490].

Мотив волі «безталанної Русі-України» стає наскрізним у поезії в прозі «Обнова». Цей мотив автор втілює через протиставлення: весна принесла оновлення природі, але не країні. «Як тільки весна сказала «добридень» сонній природі, так сейчас ворухнулась всяка животина до нового, вольного життя» [9, 260].

Пейзаж оновлення природи Черемшина малює, використовуючи персоніфікацію, ряд зорових та звукових образів. Цим він створює настроєвість, яка посилюється «рिमованими невеликими періодами, де виразно відчувається речитатив народних дум»[4, 118]: «Безлисті дерева убираються в пахучі зелені шати та й свєбідно з вітром розмовляють – нові думки укладають.

Заморожені корінці рослин відживають, цвітом понад землю виривають й медовими пахощами до вольного життя підбадьорюють.

Заковані ледяними кайданами ручаї скидають свої окови і журчать веселу пісню свободиволі» [9, 260].

Радісний, піднесений настрої змінюється, коли автор дає весні запитання: «Ой весно-весно! Коли просвітаєш ти безталанну Русь-Україну своїм благодатним привітом «добридень»?

Коли розкуєш її кайдани, обновиш волю?...» [9, 260].

У цьому запитанні – очікування довгожданної волі. Разом із тим відповідь на нього звучала вже в перших рядках твору: «ворухнулась всяка животино до нового, вольного життя» [9, 260]. Отже, весна всім дає можливість оновитися, просто людям потрібно не чекати чиєїсь допомоги, а самим «ворухнутися до нового життя».

Роздуми над долею України звучать і в поезії в прозі «Верба».

Верба постійно терпить всілякі знущання то від «збиточного вітру», то від «невдячної пташини», а то від «забагливих людців». «Вона з ніким не перечиться, нікому не супротивиться – нишком заплаче та й тільки. Побачить чию-небудь кривду-горе, то ще дужче плаче. Така вже в неї чудна вдача!

Вона знає, що плачем не добує собі луччої долі, – як не добула її безталанна Україна, – та все-таки залюбки плаче...» [9, 263].

Для символічного втілення України Черемшина не випадково обрав саме вербу. Адже «верба – Боже дерево, символ... надзвичайно життєвої сили, бо має здатність розвиватися без коріння, ...верба також символ печалі самотності та бідної дівчини» [2, 132]. Тому образ саме цього дерева найкраще символізує Україну та її долю – трагічну від постійного розбрату та загарбання і водночас мужню, з надзвичайною життєвою силою та потенціалом.

У поезії в прозі «Гердан» автор оригінально вирішує мотив людської долі, призначення митця. Поезія є своєрідним «маніфестом» творчості Марка Черемшини.

Барвистий образ гердану, що нанизують дівчина, стає символом людської долі: «Скільки ж то алмазних кришталів у ньому іскриться! Той зорею зоріє – цвітом надії процвіта, той огнем жаріє – прискає жаром чуття-життя, той чорним оксамитом блистять мляво на основі рожевого тла – могильним жалем-розпукою він зір ятрить, а той гарячим полум'ям аж кипить – він долі-волі добува, – а той... той останній там на краю проміння ідеї розлива...» [9, 261].

Черемшина надає кожній барві символічного значення. Це вже не просто барви, це – мозаїка людського життя. Письменник ставить перед собою завдання: «...я собі беруся нанизувати гердан!» [9, 261], тобто творити живу прозу, орнаментовану красою Гуцульщини, з розмаїттям її барв, радощами й печалями її жителів.

Поезію в прозі «Вона» можна назвати перлиною циклу «Листки». Твір вражає своїм ліризмом, настроєвістю, тропами та ритмікою. Дружина письменника, якій присвячено цю поезію в прозі, назвала її піснею: «Мені дуже сподобалась ця своєрідна пісня, з якої повів свіжий аромат зелених гір та лісів, і я запам'ятала її на все життя» [7, 8].

Сам автор назвав цей твір «нарисом». Однак його можна було б назвати портретом, оскільки головна увага в ньому прикута до прекрасної музи автора, яка «горіла, як царівник над водою», «як калина, малиною крашена», «струнка, бо ж струнка», «така весела, та пишна, та мила, як весна у маю» [9, 264].

Лейтмотивною деталлю поезії стають очі коханої. Саме вони викликають цілу хвилю почуттів: «...очі, гей очі – чорні, як темінь, така глуша, такий туск коло тої хати з тополями, бувало як переходжу»; «...а очі – та ж в них переливаються усі світи для мене»; «...а ті очі, як блискавиці, що потинають зразу ж»; «а біль лишається вічно свіжим від твоїх очей» [9, 264].

Переживання, які автор передає через ритміку поезії в прозі, написану короткими абзацами-періодами, стають настільки хвилюючими, що кохана оживає в уяві, і вже тепер він звертається до неї, висловлюючи свої почуття: «Тужу жагуче, щоби сказати тобі найщирші слова, які маю сказати, але не зважуюсь, що ти сміятимешся...

Не зважуюсь з остраху, що їм не повіриш.

Називаю тебе грубими іменнями, бо скриваю своє серце, рву свій біль...

А біль лишається вічно свіжим від твоїх очей...

А усміх твої блимає, як один великий сумнів...

Тужу жагуче, щоби відійти від тебе, та знаю, що все верну.

О мрії моя! Любове! Яка ти сильна! Даси життя і відбираєш» [9, 264].

Настрої туги огортає автора, бо в усмішці коханої він бачить сумнів. Однак його любов надзвичайна. Дас життя і забирає, змушує серце страждати і водночас, незважаючи на біль і муку, іти назустріч своїй мрії. І в цьому її велика сила.

Отже, стиль Марка Черемшини вже на ранньому етапі його творчості тісно пов'язаний з національною народною традицією. Письменник використовує в своїх поезіях у прозі циклу «Листки» народнопісенні мотиви, щедро орнаментує їх фольклорною символікою, часом оригінально інтерпретованою. Оскільки переважна частина поезій у прозі Марка Черемшини побудовані на явищах природи, її флорі та фауні, то і символіка у них рослинного походження.

Через фольклорні символи автор розкриває тему зради, оманливості мрій, самотності («Заморожені фіалки», «Ледові цвіти», «Сумно самотному»), соціальні питання («Весна», «Симфонія», «Осінь», «Щоб не тії гори»), національно-визвольну проблематику («Плач цвітів», «Море», «Обнова», «Верба»). Образи-символи відіграють ключову роль у композиційній структурі творів, будучи складовою

частиною паралелізмів, за якими побудована перекладна більшість поезій у прозі Марка Черемшини.

Література

1. Бігун О. Особливості типології жанру поезії в прозі кінця XIX – початку XX століття / Ольга Бігун // Література. Фольклор. Проблеми поетики: [зб. наук. праць/ відп. ред. проф. Гуменний М. Х.]. – Випуск 26/ Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т філології. – К.: Акцент, 2007. – С. 228 – 237.
2. Войтович В. М. Українська міфологія / Валерій Войтович. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
3. Гнідан О. Марко Черемшина// Історія української літератури. Кінець XIX – початок XX ст.: У 2 кн.: Підручник/ За ред. проф. О. Д. Гнідан. – К.: Либідь, 2005. – Кн.1. – С. 476 – 541.
4. Засенко О.Є. Марко Черемшина. Життя і творчість/ Олекса Засенко. – К.: Дніпро, 1974. – 254, [1] с.
5. Івасюк О. Поезія в прозі/ Оксана Івасюк // Лексикон загального та порівняльного літературознавства/ Буковинський центр гуманітарних досліджень. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 422 – 423.
6. Матвіїшин В. Західноєвропейська мала проза у творчій рецепції Марка Черемшини / Володимир Матвіїшин // «Покутська трійця» в загальноукраїнському літературному процесі кінця XIX – початку XX століття: [зб. наук. праць/ упор. С. Хороб] / М-во освіти і науки України, Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 360 – 369.
7. Семанюк – Черемшина Н. Спогади про Марка Черемшину/ Н. В. Семанюк – Черемшина. – Книжково-журнальне видавництво Львів, 1958. – 82, [1] с.
8. Легенда // Літературознавчий словник-довідник. Видання 2-ге, виправлене, доповнене. – К.: ВЦ Академія, 2006. – С. 386 – 387.
9. Черемшина Марко. Твори/ Марко Черемшина ; [вст. стаття, упорядкування і примітки О. В. Мишанича]. – К.: Наукова думка, 1987. – 448.
10. Шумило Н. М. Проблеми «ліризації» української прози кінця XIX – початку XX ст./ Н. М. Шумило// Проблеми історії та теорії реалізму української літератури XIX – початку XX ст.: [зб. наук. праць/ відп. ред. М. Т.Яценко]/ АН України. Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1991. – С.250 – 265.

Лях Тетяна Олегівна – ст. лаборант кафедри української літератури УжНУ.